

Л. І. Даниленко

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ В ГЕНЕТИЧНОМУ, ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ І ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Київ. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. — 440 с.

Поява монографії з богемістики, безумовно, є подією неординарною для вітчизняної науки, де праці, пов'язані з описом історії, мов, культур західно- та південнослов'янських народів, посідають ще скромне місце на тлі активізації контактів України з країнами ЄС в економічній, політичній, освітянській галузях та на побутовому рівні. Дослідження Л. І. Даниленко «Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні» охоплює всі три названі об'єкти: мову, історію й культуру в їх взаємозв'язку. Крім цього, воно розкриває лінгвістичний складник учення про прислів'я, що є закономірним етапом розвитку фразеологічної думки й підтримується увагою вчених, сфокусованою на культуроємних одиницях, серед яких чи не найпоказовішими виступають саме народні афоризми. Таким чином, актуальність рецензованої монографії зумовлюють як поступальність розвитку науки, так і соціальний запит.

Новизна й теоретична значущість піднятої теми окреслені вже в назві книжки. Лінгвістична пареміологія як окрема дисципліна тільки формується, тому для загального мовознавства вкрай потрібна вибудова концепції, яка б відповідала на три ключові питання: «Де паремії виникли? Яка їх суть і в чому вона полягає? Навіщо вони взагалі потрібні?», — а саме ці питання поставлені у вступі й послідовно розкриваються в тексті монографії. Для мовознавчої богемістики велику вагу

має створення науково обґрунтованої та логічно доведеної пареміологічної теорії. У праці Л. І. Даниленко вперше чеські прислів'я стали об'єктом монографічного дослідження. Нагадаємо, що раніше вони використовувалися переважно як приклади для демонстрації різних семантико-синтаксичних відношень і лише в поодиноких спеціальних лінгвістичних статтях висвітлювались окремі аспекти цих мовних одиниць, що не давало дослідникам змоги досягнути їхню складність, багатогранність і різнофункціональність. Нова книжка дає таку картину: автор, по-перше, описує своєрідність формування чеського пареміологічного фонду; по-друге, характеризує чеські прислів'я як виразники мовної картини світу; по-третє, з'ясовує чинники актуалізації паремій та особливості їх функціонування в сучасному дискурсі. Не згаданий у назві, але вагомий для розуміння змісту монографії ще один вектор дослідження — той, який сприяє розкриттю природи прислів'я як лінгвістичного феномену.

Запропонований у праці комплексний підхід до вивчення прислів'їв охоплює найбільш конструктивні напрями сучасного мовознавства з урахуванням власне авторських інтерпретацій лінгвістичних понять. Новаторський характер лінгвопареміологічної концепції, якої дотримується авторка, виявляється в тому, що діяхронія та синхронія не протиставлені одна одній, а показані в їх єдності: історія та культура продов-

жують жити в мовних знаках, забезпечуючи спадкоємність поколінь.

Нова концепція, що лягла в основу праці Л. І. Даниленко, є не просто лінгвістичною, а фразеологічною за своїми витоками. Її створення підтверджує висловлену понад десять років тому тезу про можливість, так би мовити, інтенсивно-екстенсивного підходу до вивчення усталених словесних комплексів різного типу й походження. Фразеологія як окрема мовознавча дисципліна тривалий час обмежувалась ідіомологією, звертаючись лише до фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей (за класифікацією В. В. Виноградова) та залишаючи стійкі звороти інших типів осторонь. Ідіоматика більшості європейських мов, усебічно описана в рамках системно-структурного аналізу, посідає важливе місце як об'єкт дослідження також і в сучасній лінгвістиці, демонструючи інтенсивний підхід до вивчення ядра фразеології. Так звана периферійна частина фразеології тільки зараз активно освоюється, про що свідчить зростання кількості публікацій, в яких розглядаються колокації, прислів'я та крилаті вислови в різних мовах (екстенсивний підхід до фразеології).

Симптоматично, що донедавна пареміологічна й ептологічна («крилатослівна») тематика навіть виводилася за коло власне лінгвістичних проблем. На цьому наголошувала В. М. Телія, яка писала, що «предметом фразеології мають бути такі одиниці мови, які входять до її номінативного інвентаря»¹, відмовляючи у здатності прислів'їв та крилатих висловів (маються на увазі насамперед реченнєві конструкції) виконувати номінативну функцію. Такий погляд знаходить своїх прихильників і сьогодні.

Парадоксальність ситуації, коли доводиться відстоювати мовну природу прислів'їв, полягає в тому, що фразеологія, зазначає Л. І. Даниленко, як відгалуження лінгвістики народилася саме в

надрах пареміології. На підтвердження цього можна пригадати маловідомий, але показовий факт з історії фразеології: у передмові до пареміологічної збірки І. М. Снегирьова (доповнення від 1854 р.) Ф. І. Буслаєв виділив два різновиди зворотів: а) такі, що втратили своє первинне значення, залишивши тільки переносне, і це привело до випадковості, навіть безглуздості складу багатьох з них у сприйнятті звичайними носіями мови; б) такі, що зрозумілі як у прямому, вихідному значенні, так і в переносному² (пор. з першими двома типами виноградівської класифікації).

Утверджуючи лінгвістичний статус прислів'їв, Л. І. Даниленко, услід за Г. Л. Перм'яковим, убачає їхній номінативний характер у тому, що вони називають ситуацію в цілому, і наголошує на обов'язковості контексту, який їх супроводжує. Слушність цієї думки про нездатність прислів'я бути в комунікативному акті самодостатнім, завершеним текстом, у ролі якого воно виступає у відповідних збірках, можна підкріпити матеріалами тлумачних пареміологічних словників, у яких укладачі наводять не лише значення реєстрових одиниць, а й умови їх використання. Крім цього, на відміну від інших типів малих фольклорних жанрів, а також молитов, віршів, які теж відтворюються в мовленні «в готовому вигляді», прислів'я не виконуються, не програються, як на сцені, не виступають елементом обряду, а слугують номінацією-характеристикою складного цілісного фрагмента дійсності.

Отже, наявність об'єкта номінації стає головним і достатнім аргументом у пропозиції Л. І. Даниленко виокремити лінгвістичну пареміологію з фразеології. Остання в цьому випадку має вивчати, якщо спиратися на класифікацію В. В. Виноградова, фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення, причому фра-

¹ Телія В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 75.

² Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки (Дополнения к изданию И. Снегирева: «Русские народные пословицы и притчи». — М., 1848 года). Архив ист.-юр. сведений, относящихся до России. — М., 1854. — Кн. 2. — С. 3.

зеологія, як вважає М. М. Шанський, повинна вивчати стійкі сполучення слів, потенційно еквівалентні слову. Зауваження є принциповим, бо сам автор хрестоматійної класифікації фразеологічних одиниць зараховував до неї, про що нерідко забувають сучасні дослідники, і звороти-фрази, тобто такі утворення, які виконують комунікативну чи, точніше, номінативно-комунікативну функцію.

Хисткий статус цієї групи одиниць у фразеологічних концепціях, неузгодженість пареміологічної та фразеологічної терміносистем та — і це головне — розв'язання онтологічних і гносеологічних проблем, пов'язаних з вивченням народних афоризмів, зумовили докладний розгляд Л. І. Даниленко термінологічного апарату своєї праці. Її увага зосереджена насамперед на поняттях «прислів'я», «приказки» і «паремії», наукове тлумачення яких неоднозначне. Автор по крихтах збирає розсіянні в історичних та етимологічних словниках відомості про ці й споріднені з ними терміни, відтворюючи історію становлення у східно- та західнослов'янській філології пареміологічних терміносистем і розкриваючи, зокрема, чесько-польський вплив на формування цих систем в українській та російській мовах (с. 57).

Гіперонімом для прислів'їв і приказок, на думку Л. І. Даниленко, має виступати термін *паремія* відповідно до назви *пареміологія* як наукового відгалуження. Аналіз численних дефініцій цього терміна дозволив дослідниці у вступі до монографії сформулювати власне визначення паремії, виражене й обгрунтоване: «<...> це короткий, широковідомий вислів реченневої структури, який в афористичній усталеній формі від покоління до покоління передає народну мудрість» (с. 18), або в стислому викладі — «це лаконічна образно-символічна мова думки» (с. 19). Інші ж феномени, такі як примовки, загадки, прикмети, замовляння, тобто ті, що разом з прислів'ями та приказками у філології зараховано до цих термінів або описово названо фольклорними жанрами малих форм, ще чекають на свого номінатора.

Не окресленою в європейській на-

уці залишається дистрибуція термінів *прислів'я* і *приказка*. Так, незакріпленість диференційних ознак щодо слова «приказка» у свідомості вчених зумовлена історично. З давніх часів книги, що зберігали народну мудрість та національне образне бачення світу, називали збірками прислів'їв і приказок. Ці збірки охоплювали різномірний, як на сучасний погляд, мовленнєвий матеріал зазвичай без жодних пояснень щодо принципів укладання та розмежування прислів'їв і приказок. Поряд з одиницями, структурно оформленими як речення, знаходимо, наприклад, у збірці М. Номиса словосполучення різних типів: іменні — *бабські забобони, широкий світ, свята іскра*, дієслівні — *дрижаки їсти*, адвербіальні — *до бога з просьбою, од льоду до льоду*; а також порівняння — *постимо, як Рахмани; лє, як з коновки*, сурядні сполучення слів — *відьмак і непевний*, лексикалізовані речення, що, зокрема, виражають стан — *пече такий пік*, тощо³. Усі ці феномени зараз належать до фразеологізмів, а точніше — до ідіом, але за традицією їх нерідко ще називають приказками. Утворення такого типу зібрані й чеськими укладачами пареміологічних збірок. Тому приказки-ідіоми в окремих випадках трапляються і в праці Л. І. Даниленко (див., напр.: *vypít pohár hořkosti až do dna*, включаючи еквіваленти в різних мовах) (с. 240), але як доказ закріпленості в чеській лінгвокультурі, як свідчення тотожності процесів, що відбуваються в галузі сталих зворотів різних типів і походження. Це, до речі, розширює рамки дослідження, робить його теоретично важливим і для власне фразеології як науки про ідіоми та локації.

Порівнюючи дефініції термінів *прислів'я* і *приказка* у східнослов'янській та чеській лінгвістиці, автор рецензованої книжки налічує дев'ять релевантних ознак (с. 67), що їх учені виокремили для цих одиниць у різні часи. Л. І. Даниленко підтримує тих (а це передусім укладачі фразеологічних тлумачних

³ Українські приказки, прислів'я і таке інше : Зб. О. В. Марковича та ін. / Спорудив М. Номис. — СПб., 1864. — 765 с.

словників), хто вважав наявність / відсутність переносного значення основною диференційною ознакою понять, що розглядаються.

Чітко визначений об'єкт дослідження аналізується в монографії у трьох аспектах, які заявлені в її заголовку та відображені відповідно у трьох останніх розділах, що забезпечує струнку композицію книжки. У третьому розділі «Чеська пареміологія в рецепції культурно-історичного досвіду» (с. 137–214) прислів'я та приказки досліджуються в генетичному плані, у четвертому розділі «Чеські паремії як явище вербальної думки» (с. 215–292) — в лінгвокогнітивному, у п'ятому розділі «Чеські паремії як соціопрагматичне явище дискурсу» (с. 293–359) — в лінгводискурсивному й лінгвопрагматичному.

Кожний із цих розділів починається з історії питання, розгляд якої поступово підводить до аргументованого розв'язання складних, дискусійних мовознавчих проблем, окреслюючи лінгвістичне кредо Л. І. Даниленко, її власне авторську концепцію, оригінальну завдяки як формулюванню нових теоретичних положень, так і віднайдених уточнень, доповнень уже відомих. Так, вивчаючи погляди вчених на походження прислів'їв і приказок, полярні позиції дослідниця трактує діалектично, стверджуючи, що слов'янські паремійні фонди формувалися обома шляхами — і як витвір усної словесної народної творчості, і як запозичення зі своїх і чужих літературно-книжних джерел. З-поміж численних варіацій структури концепту вона обирає «зафіксовану в чеських пареміях певну низку смислів, які на побутовому рівні моделюють мовну картину світу» (с. 219). Відстоюючи прецедентний характер прислів'їв, Л. І. Даниленко відкидає протилежну тезу, яка висловлювалася в науковій літературі, як некоректну й пояснює: «Навпаки <...> спираючись на авторитетність, прислів'я служать додатковим аргументом, що актуалізує зміст комунікативної ситуації» (с. 303).

Крім загальнотеоретичного значення, рецензована монографія безумовно, відіграватиме важливу роль і в розвит-

ку богемистики. Читач має можливість повною мірою усвідомити це під час ознайомлення з розділами, які безпосередньо стосуються аналізу явищ чеської мови й культури.

У другому розділі «Джерела, основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови» (с. 71–136) вперше представлено огляд літератури фактично з XIV ст. до нашого часу, спеціально досліджено з лінгвістичних позицій джерела, в яких наявні прислів'я та приказки, запропоновано періодизацію чеської пареміології. Зокрема, Л. І. Даниленко вводить у лінгвістичний обіг Космову хроніку (копія к. XII — поч. XIII ст.), яка досі вивчалася лише істориками й історіографами, але містить багатий паремійний матеріал. Дослідниця знаходить відповідні вислови в тексті хроніки, встановлює їхні античні й біблійні витоки.

Кожну визначну паремійну збірку, починаючи з книг М. Червенки та Я. Благослава (XVI ст.) і Я. А. Коменського (XVII ст.), Л. І. Даниленко докладно характеризує, наводить відомості про авторів та видання, називає здобутки тих, хто вивчав ці фольклорні пам'ятки, аналізує склад реєстрових одиниць тощо, і здебільшого знаходить такі моменти, які ще не були відображені в науковій літературі.

Відсутність етимологічного словника прислів'їв у чеській лексикографії збільшує вагомість матеріалу, представленого у третьому розділі, де автор звертається до пошуків паремійних джерел. Складність питання пов'язана з тим, що витоки паремій нерідко сягають безписемної давнини, коли слов'янські тексти (а прислів'я та приказки в науковій літературі вважаються міні-текстами) ще не фіксувалися, а також з переміщенням паремій від одного народу до іншого та наявністю історико-типологічних паралелей у різних мовах. З огляду на це, дослідниця аналізує ті одиниці, походження яких може бути засвідчене книжними джерелами, і блискуче доводить генезис кожного з описаних нею прислів'їв. Вона виділяє 4 групи чеських паремій. Перші дві, а саме — антична й біблійна спадщини,

притаманні всім слов'янським лінгвокультурам, хоча їх засвоєння й функціонування можуть дуже різнитися, тому увага в монографії до національного складника інтернаціоналізмів виправдана й необхідна. Це, наприклад, добре розкрито в культурно-етимологічному етюді про прислів'я *Bližší košile než kabát* — *Своя сорочка до тіла ближча*. Третя група безпосередньо пов'язана з історією Чехії, до неї належать одиниці, що виникли в чеському середовищі внаслідок впливу німецької мови. Нарешті, остання група — і вона становитиме особливий інтерес для українського читача — охоплює українські паремійні запозичення. Щоб установити їхній склад, Л. І. Даниленко ретельно вивчає видання, в яких фіксувалися українські прислів'я та приказки, що знайшли відображення в зібранні Фр. Л. Челаковського. Особливо цікавою, на наш погляд, є розповідь про пошуки друкованих першоджерел прислів'я *Трп, коза́че, буде́ш атамане́т* — *Терпи, коза́че, ота́маном буде́ш* (с. 201–209), яка за жанром може бути кваліфікована як лінгвістичний міні-детектив.

Порівняно зі східнослов'янськими країнами у Чехії не набули великого розмаху такі нові дисципліни, як лінгвоконцептологія й лінгвокультурологія. Тому цінним видається опис ключових для європейських лінгвокультур концептів *добро, зло, краса, час* та ін., а також сучасного поняття «толерантність», аналіз якого виявив спорідненість із поняттями «терпіння», «терпимість», представленими в чеському традиційному паремійному фонді. До ключових у чеській лінгвокультурі треба віднести, як наполягає автор рецензованої монографії, національно специфічний концепт *pohoda*, назва якого належить до загальнослов'янського лексичного фонду, але має, здавалося б, несподіване значення «позитивний фізичний і душевний стан; стан задоволення, комфорту, гармонії й щастя», закріплене і в етикетних кліше *V pohodě!* або *Pohoda!* Л. І. Даниленко крок за кроком, від давніших часів до сьогодення, простежує семантичне перетворення лексеми *rohoda*, переконуючи в тому, що її вихідне значення, сучасні значення в різних

слов'янських мовах, включаючи чеську, у їхніх діалектах, а також розширення сфери функціонування в самому чеському дискурсі стали підґрунтям формування розглянутого концепту (с. 262–281).

Нарешті, в останньому розділі, де йдеться про дискурсивні властивості чеських паремій, безперечно новаторською є частина, в якій викладено результати проведеного Л. І. Даниленко з жителями міст Прага і Брно соціолінгвістичного експерименту. Важливо, що найновіші дані зіставляються з тими, що були отримані раніше Д. Біттнеровою і Ф. Шиндлером, і це дає можливість з'ясувати паремійний мінімум саме сучасних представників чеської лінгвокультури та простежити його динаміку. Принципи складання списку прислів'їв для анкети, докладна характеристика інформантів, запропонована методика оцінювання відповідей можуть слугувати взірцем для розроблення паремійних мінімумів інших мов (див. с. 333–335).

Дослідження Л. І. Даниленко начисто демонструє вміння автора користуватися різноманітними методами та прийомами лінгвістичного аналізу, адекватними такому складному явищу, яким є пареміологічний фонд.

Огляд літератури та опис мовних фактів подано в монографії в широкому світовому контексті, що виразно виділяє її з-поміж праць цього типу й розширює коло потенційних читачів.

У тексті чітко простежується чесько-українська лінія, а отже, книжка буде корисною не лише богемістам, а й україністам. Без перебільшення можемо констатувати, що український матеріал є повноправним учасником лінгвістичного наративу: це й історія видання паремійних збірок, і датування першої фіксації окремих прислів'їв, й етимологія українських лексем як термінологічного, так і нетермінологічного характеру тощо.

Цінний матеріал для себе знайдуть і представники інших слов'янських галузей (див., наприклад, с. 56–58 про долю таких синонімів терміна *пословица* в російській мові, як *присловие, приповесть, притча*, або с. 204, де наведено уточнені відомості про закріплення звороту *Терпи, казак, атаманом будеш*).

Книжка інкрустована етимологічними розвідками, які допомагають читачеві стежити за розгортанням дослідницької думки й одночасно тримають його в напрузі, і це свідчить ще й про стилістичну майстерність автора. Тому,

незважаючи на те, що рецензована праця належить до суто наукового жанру, читати її легко, а отже, вона може бути рекомендована всім, хто цікавиться мовами, історією та культурою слов'янських народів.

Л. П. ДЯДЕЧКО